
M A R I A C O N C A / J O S E P G U I A

ELS ORÍGENS DE LA PAREMIOGRAFIA CATALANA CONTEMPORÀNIA*

---

* Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació PB97-0322-C04-04 de la DGES del MEC.

(1) Un estudi paremiològic d'aquesta obra ha estat realitzat per Maria Conca i Josep Guia, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona: PAM, 1996, ps. 49-62. Una edició actual és la de Miquel d'Epalza, *Llibre de bons amonestaments i altres obres*, Palma: Moll, 1987.

(2) Hem optat per transcriure tots els proverbis reportats en aquest treball en ortografia modernitzada.

(3) Una edició moderna d'aquesta obra és la de Josep Vilar, *Quatre-cents aforismes catalans del Dr. Joan Carles Amat. Breus notícies bio-bi-*

Hi ha dues obres de gènere didacticomoral que, pertot arreu del territori català i al llarg dels segles, han estat els textos on els infants aprenien a llegir i on la gent gran trobava un repertori de parèmies rimades, fàcilment memoritzables, útils per a ser esgrimides en les diverses circumstàncies de la vida.

Es tracta, en primer lloc, del *Llibre de bons amonestaments* (1398),¹ conegut popularment com el *Franselm*, de l'exfrare mallorquí Anselm Turmeda (1352?-1423), compost de cent set estrofes de quatre versos, els tres primers heptasil·labs rimats entre ells i el quart tetrasil·lab lliure, que conté bastants proverbis amb codificacions que s'han mantingut gairebé invariables fins avui, en l'ús oral i literari, com ara:² «poc parlar és saviesa», «paraula dita no pot tornar», «de poca brasa se fa gran foc», «qui bé està, no es moga», «qui cerca mal, prest el troba», «no deixes la via vella per la nova», «més val pa eixut amb amor, que no gallines amb remor», «qui bé farà, bé trobarà», «si de mal just ve l'anyell, mal profit farà la pell», «guarda't d'amic reconciliat», «aprés lo nuvol, lo bell sol», «qui tot ho vol, tot ho perd», etc.

En segon lloc, uns segles més tard, trobem l'obra *Quatre-cents aforismes catalans* (1636),³ del metge de Monistrol de Montserrat Joan Carles i Amat (1562?-1642), formada per rodolins heptasil·làbics de creació, molts d'ells fets a partir de proverbis vulgars o esdevinguts ells mateixos proverbis vulgars, com ara: «los savis tenen a mengua, / fer servir massa la llengua», «molts germans en un consell, / lo blanc fan

tornar vermell», «si vols ésser ben servit, / fes-te tu mateix el llit», «si tens la cua de palla, / no poses foc a la falla», «diu lo bisbe de Comenja, / qui no treballa no menja», «per dir-se les veritats, / se perden les amistats», etc. La dependència de Carles i Amat envers Turmeda és constatable, no només per la temàtica didacticomoral i l'estructura de l'obra, sinó pel fet que molts dels *aforismes* són construccions inspirades en el *Franselm*.

En ambdós casos, les còpies manuscrites i les edicions en format petit, veritables *llibres de butxaca*, se succeïren sense interrupció fins al segle XIX i tingueren una influència considerable sobre els reculls paremiogràfics en llengua catalana, tot i que el nombre de proverbis hi era limitat.

Una major importància paremiològica intrínseca, tant pel nombre de proverbis inclosos com perquè la intertextualització literària d'aquests els destaca sistemàticament i en respecta la codificació, la té el refranyer perdut de mossèn Dimas, *Refranys en prosa catalana glossats*, de la fi del segle XV, que conté 280 proverbis, amb glosses, i que només ha arribat fins a nosaltres a través de les traduccions castellanes.⁴ Possiblement, el fet de l'existència molt primerenca d'una traducció castellana, reiteradament publicada al llarg del segle XVI i primeries del XVII, va evitar la reedició del text original català.

En aquest article sobre els orígens de la paremiografia catalana contemporània, ens ocuparem de les compilacions que, al segle XVIII i en l'àmbit català, foren fruit de les inquietuds lexicogràfiques que produí la Il·lustració arreu d'Europa, amb creació d'acadèmies per a la fixació normativa de les llengües i amb la corresponent confecció de diccionaris.

Esmentarem, en primer lloc, l'obra del mestre de gramàtica del convent de sant Francesc de Palma, fra Miquel Burguera (?-1725), *Preceptes, elegancies, calendas, y frases; que se enseñan en las Escuelas de Gramàtica de la Província de S. Francesch de Mallorca*,⁵ per tal com s'hi inclou un capítol intítulat *Phrases perutiles et adagia venusta*, que conté 173 frases, ordenades alfabèticament pel primer mot i seguides de llurs correspondències llatines, la majoria de les quals frases són proverbis, a més d'algunes locucions, col·locacions i frases lliures. Entre els proverbis, n'hi ha 40 que coincideixen amb altres tants del desaparegut *Refranys en prosa catalana glossats*, amb codificacions iguals o molt pròximes a les que previsiblement tenia aquell refranyer, per la qual cosa podem conjecturar que fra Miquel Burguera disposava, probablement, d'un exemplar d'aquell llibre. D'altra banda, no s'hi observa cap influència de Carles i Amat sobre Burguera. Cal dir que l'obra de Miquel Burguera té una finalitat estrictament pedagògica per a l'ensenyament del llatí i, per això, més que respondre a l'afecció paremiogràfica de la Il·lustració, enllaça amb una tradició escolar que consistia a escriure la correspondència llatina de proverbis vulgars i que rebia, des de la baixa Edat Mitjana, el nom de «fer lo proverbi».⁶

bliogràfiques de son autor, Barcelona: Imp. Bayer Germans, 1918.

(4) D'aquest refranyer, d'autor valencià, consta l'existència d'una edició barcelonina del 1511. L'estudi i l'inici de reconstrucció del text han estat fets per Maria Conca i Josep Guia, *op. cit.*, pàgs. 77-252.

(5) N'hi ha una primera edició feta a Palma, sense data, que devia ser anterior a la mort de l'autor. Segons Joaquim Maria Bover, *Biblioteca de escriptors baleares*, Palma: Imp. de P. J. Gelabert, 1868, v. I, pàg. 122, les edicions posteriors també són totes impreses a Palma i n'hi ha tres de l'any 1752 i una de cadascun dels anys 1764, 1809, 1814, 1817, 1822 i 1829. Melchor Garcia Moreno, en el seu *Catálogo paremiológico*, Madrid, 1918, pàg. 18, cita únicament les edicions de 1764 i 1817.

(6) Germà Colon, «Fer lo proverbi», dins *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València: Universitat de València, 1987, pàgs. 77-83.

El *Tratat de adages y refranys valencians*,⁷ del notari de València Carles Ros (1703-1773), conté 952 entrades, entre proverbis vulgars, aforismes de creació i locucions, agrupades segons la lletra del primer mot, sense ordre alfabètic dins d'aquests agrupaments. Les fonts escrites declarades per Ros són quatre: *Refranes y modos de hablar castellanos y latinos* (Madrid, 1675), de Jerónimo Martín Caro y Cejudo, d'on diu que ha «valencianat molts d'estos adages y refranys»; *Refranes o proverbios en romance* (Salamanca, 1576), d'Hernán Núñez, d'on, a més de prendre alguns dels proverbis catalans o valencians que conté aquesta obra, també en va *valencianar* alguns altres;⁸ *Galateo cristiano* (Saragossa, 1698), del qual incorpora «sentències espirituals»; *Quatre-cents aforismes catalans* (Barcelona, 1718), d'on confessa tenir-ne «més de la mitat acomodats a nòstron modo valencià».

Efectivament, Ros pren de l'obra de Carles i Amat 265 aforismes i els reproduueix, en la majoria dels casos, amb idèntica formulació, ja que conserva la sintaxi i el lèxic de les codificacions, alhora que hi corregeix la grafia de les vocals neutres («degas» canvia a «degues», «festas» a «festes», «descubert» a «descobert...»); en alguns altres casos, Ros introdueix les següents modificacions: canvi d'alguns mots per altres de sinònims («pagés» per «llaurador», «moço» per «criat» o per «home», «ardit» per «diner», «cua» per «coa»), introducció d'alguns barbarismes («algo», en comptes de «res»; «cuentos», en lloc de «comptes»), correcció de grafies i barbarismes («Iglesia» passa a «Església», «encarcelats» a «encarcerats», «rumor» a «remor», «cruell» a «cervell», «vellaco» a «malvat»), adequació a la pronúncia valenciana («meytat» passa a «mitat», la forma verbal «deya» a «dia», algun «ab» a «en», «pereza» a «perea»), omissió del pronom «hi» o substitució del mateix per altres pronoms («en ell», «li»). De vegades, no reproduueix el pariat de Carles i Amat sinó que, amb independència d'una rima forçada i amb bon criteri paremiogràfic, anota el proverbi genuí subjacent: «mira que val més un té, / sempre, que dos te daré» passa a «més val un pren que dos te daré», «clavilla del fust mateix, / té mal nom perquè el mereix» passa a «no hi ha pitjor esquerda que la del fust mateix», «tres quintars fan dotze arroves; / comptes vells, baralles noves» passa a «cuentos vells, baralles noves», etc.

Tanmateix, a partir de la comparació entre els reculls de Burguera i de Ros, hem pogut comprovar que *Phrases perutiles et adagia venusta* és una altra font, no declarada, del *Tratat de adages y refranys valencians* –fins i tot, podria haver inspirat l'ús del terme «adages» en el títol–, ja que n'hi ha 45 proverbis coincidents i, en molts d'ells, la dependència és manifesta:

(7) Carles Ros, *Tractat de adages y refranys valencians*, València: Imp. de Josep Garcia, 1736 (1a. ed.: 1733). Reproduït en edició facsímil per la llibreria París-València, 1979.

(8) El llibre d'Hernán Núñez, la primera edició del qual és de Salamanca 1555, recull proverbis en espanyol, italià, francès, portuguès i català, aquests darrers estudiats per Maria Conca i Josep Guia, *op. cit.*, pàgs. 259-289.

Phrases perutiles et adagia venusta

A gent orada, campana de fust
A ca vell, no hi ha cus cus
Bram d'ase no puja al Cel

Tratat de adages y refranys valencians

Gent d'aüc, campana de fusta
A gos vell, no hi ha sus, sus
Brams d'ase no pugen al Cel

Bon parlar no costa res

Cada gall canta en son galliner
 D'aigua passada molí no mol
 Les parets tenen orelles, i vista les mates
 Més dias hi ha que llangonisses
 Nadar, i nadar, ofegar-se en el mar
 Peus avesats a saltar,
 no saben segurs estar
 Qui no mira al davant, enrera se queda
 Qui no s'arisca, no pisca
 Qui té el cap de vidre, que no juc a pedrades
 Qual és la campana, tal la batallada
 Quan veuràs la barba de ton veí cremar,
 posa la tua a remullar
 Qui té Ofici te benefici
 Qui no té vergonya tot lo món es seu
 Qui no dóna lo que li dol, no alcança lo que vol
 Qui va ab un coix, al cap de l'any és coix
 Val més ser cap d'arengada,
 que coua de pagell

Bon Senyor parlau cortés

que el bon parlar no costa res
 Cada gall, en son galliner, canta molt bé
 Aigua passada no molí molí
 Les parets tenen orelles
 Més dies hi ha que llonganisses
 Nadar, nadar, i a la vora ofegar
 Peus que estan molt fets a anar,
 no poden parats estar
 Qui no mira al davant, arrere es queda
 Qui no arrisca, no pisca
 Qui té el terrat de vidre, no apedregue
 Així com és la campana, tal és la batallada
 Quan la barba del veí veges cremar,
 posa la tua a remullar
 Qui te Ofici té benefici
 Qui no té vergonya, tot lo Món es seu
 Qui no dóna lo que dol, mai alcança lo que vol
 Qui va en un coixo, al cap de l'any és coixo
 Més val ser cap de sardina,
 que coa de pagell

Una altra possible font del recull de Ros podia haver estat el *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus verborum, ac phrasium*, de Pere Torra,⁹ on l'autor introdueix, de tant en tant, proverbis vulgars, amb la finalitat didàctica d'acostar el llatí al lector, però sembla que no va ser així, ja que n'hi ha proverbis al diccionari de Torra que, tot i ser coneguts, no varen ser anotats per Ros.

Pel que fa a les garanties de genuïnitat del recull de Ros, caldria prescindir de les unitats fraseològiques que siguen calcs provinents d'altra llengua i considerar que, a banda de les manllevades a Carles i Amat, la major part de les restants devien ser localitzades oralment per Ros i, en el cas del recull de Burguera, segurament hi prengué aquelles que li semblaven més conegudes. El motiu que l'induí a fer-ne la recopilació, a més de les raons de tipus didacticomoral: «pera poder reptar, o corregir los pares als fills, y els matjors als menors», fou de caire diguem-ne patriòtic: «que tinguessen tots una extensa pràctica de la llengua valenciana, per trobar-me empenyat en ella», tot considerant els adagis com a font per a «dependre a lligir y escriure bé la llengua». Aquest valor normatiu dels proverbis el retrobarem esgrimit, més avant, per altres gramàtics.

En la història de la paremiologia catalana, el recull de Ros té importància perquè, a més d'una destacada influència posterior, com veurem més avall, s'hi troba la primera documentació coneguda de bastants unitats fraseològiques, com és el cas de: «bufar en caldo fred», «a l'estiu, tothom viu», «a la lluna de València», «a tandes va el riure», «bona nit, cresol, que la llum s'apaga», «cent d'un ventre i cadascú de son temple», «de

(9) La primera edició d'aquest diccionari és de Barcelona, 1640, a la qual segueixen les fetes igualment a Barcelona, els anys 1653, 1670, 1683 i 1690, 1696, 1701 i 1726, i la de Vic, 1757.

forn i molí pots mudar, mes de lladre no has d'escapar», «amb lo cuc se pesca l'anguila», «faena feta, diners aguaita», «gallina vella fa bon caldo», «los valents cauen de quatre», «moltes formigues porten un escarbat»..., sense descartar-hi, és clar, que hom les pugua trobar documentades en algun text anterior.

El recull del frare dominicà d'Ontinyent Lluís Galiana (1740-1771), inèdit fins al segle xx,¹⁰ conté 815 unitats fraseològiques de diversa tipologia i és independent del de Carles Ros, per bé que n'hi ha coincidències en reproduir tots dos parèmies conegudes i aforismes de Carles i Amat. Hem comprovat que hi ha 50 entrades que provenen de l'obra de Carles i Amat, la qual cosa significa un 6,13 % del total, mentre que, en Ros, aquesta font pujava al 27,80 %. Hom pot considerar el recull de Galiana com a complementari, en certa mesura, del de Ros, ja que aquell va escriure a aquest, en carta del 26 de juliol de 1764: «He leído (...) el *Tratado de Adages y Refranys Valencians*, i he observado que le faltan muchos; los que voi apuntando poco a poco para cuando haga reimpression». ¹¹ En l'adopció d'aforismes de Carles i Amat, Galiana també corregeix les grafies de les neutralitzacions però, a diferència de Ros, no «valenciana» el lèxic, ni el castellanitza; per exemple, mentre que Ros transforma l'aforisme «lo moço que és ben criat, / calla, si no és preguntat» en «l'home qui està ben criat, / calla, si no és preguntat» (canviant el substantiu «moço» per «home» i no, com fa altres vegades, per «criat», per evitar-hi l'homonímia), Galiana el recull sense modificacions. Dels 50 aforismes provinents de Carles i Amat que Galiana anota, n'hi ha 21 que no havien estat consignats per Ros, com ara: «cerca sempre bon Doctor, / i millor lo confessor», «la dona per ser discreta, / ha de estar sempre retreta» i «la mare molt esturdida, / a la filla fa tullida», potser perquè el valencià de la ciutat Ros defugia mots com «cercar», «retreta» i «esturdida», mentre que l'ontinyentí Galiana no tenia cap inconvenient a usar-los. Si comparem els proverbis coincidents en ambdós reculls, al marge dels provinents de Carles i Amat, s'hi pot observar que no hi ha dependència entre ells, car en les codificacions s'observen bastants variants.

L'anàlisi del recull de Galiana posa de manifest que aquest va realitzar un treball de camp a partir de fonts orals, incorporant expressions populars, frases proverbials i refranys, amb espontaneïtat i sense censura, com ara: «la monja s'esponja», «el pardalot d'Alcoi», «el ball de Moixent», «obrar bé i cagalló per al metge», «ploga o no ploga, blat en Oriola», «frases, capellans i freds tardans, cremen la terra», «ja t'has casat, ja t'has cagat», «pobrets i alegrets, i ells se besaven»... És de lamentar que la mort prematura de Galiana li impedís acabar el treball de compilació i que aquest restés inèdit durant tants anys. D'altra banda, encara que no siga objecte d'aquest treball, anotem que també va escriure una obra literària, *Rondalla de rondalles*, l'any 1767, de gran interès paremiològic pel fet d'intertextualitzar-hi moltes locucions i proverbis. No cal dir que, al recull de Galiana i a la *Rondalla de rondalles*, s'hi troba la primera documentació de moltes unitats fraseològiques catalanes.

(10) Vicente Castañeda, *Recopilación de refranes valencianos hecha por el P. Luis Galiana, dominico*, Madrid: Imp. Fortanet, 1920.

(11) Citat per Joan Pellicer, *La Rondalla de rondalles de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició*, Ontinyent: Ajuntament d'Ontinyent, 1986, pàg. 51.

És ben significatiu de la preocupació paremiogràfica dels il·lustrats de l'època el fet que es dedicaren a recollir proverbis tant l'erudit d'Oliva, Gregori Maians (1699-1781), com el seu germà menor, Joan Antoni Maians (1718-1801). En carta d'aquest darrer al professor de la Universitat de Cervera, Josep Vega i Sentmenat, datada el 12 d'agost de 1783, i referint-se a Gregori, diu: «Por último, hizo en la conservación de su lengua lo que pudo, recogiendo refranes y modismos, y hasta lo menudo, pero especialmente dejándome este ejemplo que imitar, entre otros muchos».¹² Així, seguint aquell exemple, el canonge Joan Antoni Maians, que fou rector de la Universitat de València, confeccionà un extens recull d'unitats fraseològiques diverses,¹³ on anotava correspondències entre el català, castellà i llatí, de manera que, segons es desprèn del manuscrit, acumulava materials per a la possible confecció d'un diccionari trilingüe. Se sap que l'advocat i acadèmic valencià Marc Antoni Orellana (1731-1813) també va escriure un llibre intítulat *Adagis proverbials*, avui perdut.¹⁴

El prevere Fèlix Amat (1750-1824), doctorat a la universitat de Gandia, bibliotecari de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, rector del Seminari de Barcelona, canonge de Tarragona i finalment bisbe, recollí durant molts anys materials lexicogràfics i fraseogràfics per a la confecció d'un diccionari. Segons el testimoni del seu nebot, Fèlix Torres Amat, ell i el seu germà Ignasi, de Tarragona estant, «todos los dias, al sentarnos a la mesa, debíamos leerle algunos vocablos catalanes con su correspondencia castellana y latina, y cada semana se habían de añadir dos frases o adagios, con sus correspondencias castellana y latina». La peripècia de la confecció del diccionari, des de l'encàrrec inicial del bisbe Climent a l'Acadèmia de Bones Lletres, amb les intervencions dels il·lustrats Vega Sentmenat, Maians i altres, ha estat descrita per Germà Colón i Amadeu-J. Soberanas,¹⁵ encara que no resulta del tot explicable l'absència de l'autor principal de l'obra —que ja en tenia enllestit el manuscrit, l'any 1799— en la seua publicació, la qual va estar assumida pels seus condeixebles i col·laboradors, els preveres Josep Bellvitges i Joaquim Esteve i el doctor en dret Antoni Juglà. Així, doncs, el llargament esperat *Diccionario catalán-castellano-latino* (a partir d'ara, DCCL), editat en dos volums (1803-1805),¹⁶ a més de ser «el punt de partença de la lexicografia moderna catalana», conté el primer recull solvent de la paremiografia catalana contemporània, per tres raons: la primera, perquè les unitats fraseològiques, seguides de les pertinents correspondències en espanyol i llatí, apareixen ordenades pel mot clau de cada proverbi, d'acord amb les successives entrades lèxiques del DCCL; la segona, perquè aquestes hi figuren classificades, sistemàticament, en «expresión» (*expr*), «frase» (*f*), «locución» (*loc*) i «refrán» (*ref*); la tercera, perquè la marca *ref* s'hi aplica, gairebé sempre, a proverbis vulgars, per la qual cosa, segurament, no foren incorporats al DCCL la totalitat dels aforismes de Carles i Amat.

Tot i que la finalitat del DCCL era la de facilitar als catalans l'aprenentatge del castellà i el llatí, s'hi fa des de la valoració de la llengua pròpia; així, Fèlix Amat declara al pròleg, que «en la lengua catalana, como en todas las de pueblos que tratan con otros

(12) Antoni Mestre, *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del XVIII*, València: Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1970, pàg. 274.

(13) Maria José Lavilla, *Los refranes y sentencias del canónigo Mayans. Edición y clasificación*, Memòria de Llicenciatura, Universitat de València, 1989.

(14) Just Pastor Fuster, *Biblioteca valenciana*, València: Imp. Ildefonso Mompí, 1827-30, vol. 2, pàg. 355.

(15) Germà Colón i Amadeu-J. Soberanas, *Panorama de la lexicografía catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1985, pàgs. 127-150.

(16) Fèlix Amat, *Diccionario catalán-castellano-latino*, 2 vols., publicat per Josep Bellvitges, Joaquim Esteve i Antoni Juglà, Barcelona: Imp. de Tecla Pla, 1803-1805.

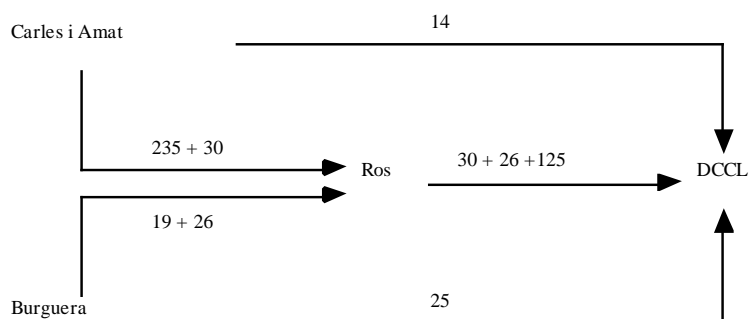
muchos pueblos, es sin comparación mayor de lo que parece el número de voces, locuciones, refranes y otros varios modos de explicarse que les son propios», i destaca la tasca ingent que comporta, sobre el recull català de base, haver de «añadirse a cada palabra, locución o refrán de Cataluña su correspondiente de Castilla». Hi havia, doncs, una clara intenció fraseogràfica, ja que s'hi parla de les dues seqüències lingüístiques –termes i frases– que són necessàries per a fer el pont d'una llengua a una altra. A més, tant el lèxic com el fràsic recopilats al DCCL són els d'ús més habitual: «hallarán en él, desde luego los catalanes, el recurso que más comunmente necesitan; pues se ha procurado que no falten las voces y locuciones o frases de uso más regular y frecuente. Este ha sido el objeto principal que nos propusimos». La concepció de l'obra, doncs, és ben moderna i funcional, alhora que subtilment vindicativa de la llengua catalana. D'altra banda, tot i la restricció a les «locuciones o frases de uso más regular y frecuente», el nombre d'entrades fraseològiques és superior als dels reculls anteriors i, en particular, de proverbis n'hi ha 558.

A més del treball de camp, quines fonts paremiogràfiques escrites varen tenir en compte els autors del DCCL? És lògic pensar que devien consultar, poc o molt, les obres impreses, d'aquest gènere, que estaven en circulació aleshores, com ho eren els *amonestaments* de Turmeda, els *aforismes* de Carles i Amat, els *adagis* de Burguera i els *adagis i refranys* de Ros. I a més, les obres lexicogràfiques que contenien parèmies, com ara el *Dictionarium sev thesaurus catalano-latinus verborum, ac phrasium*, de Pere Torra.

Dels *bons amonestaments* s'hi recullen aquells que, com hem dit, eren esdevinguts patrimoni cultural comú dels catalanoparlants i que, amb variants, ja havien estat consignats en altres reculls. Són els següents: «amic reconciliat, enemic doblat», també present a *Refranys glossats*; «més val pa eixut amb amor, que gallines amb remor», anotat també per Carles i Amat i per Ros; «no deixis la carretera, per anar per la dreuera», recollit també als *Refranys glossats*, per Carles i Amat i per Ros; «quan de mal just ve l'anyell, mal profit farà la pell», consignat també a *Refranys glossats* i a les obres de Carles i Amat i de Burguera; «la paraula que ha eixit de la boca, no pot tornar atrás», que és el primer refrany anotat a *Refranys glossats*; «qui mal fa, mal trobarà» i «fill ets, pare seràs, tal faràs, tal trobaràs», recollit a *Refranys glossats* i als compendis de Burguera i de Ros; «qui mal cerca, prest lo troba», anotat també per Carles i Amat i per Ros; «qui tot ho vol, tot ho perd», incorporat també per Carles i Amat, Burguera i Ros; «si l'arbre gran vinclar voldràs, abans que el vincles lo trencaràs», anotat també per Ros. Així mateix, el DCCL inclou, en el seu repertori paremiogràfic, dues encunyacions provinents del *Franselm* que no havien estat incorporades als reculls precedents; es tracta del proverbi: «si ets estaca, sofriràs, i si ets maça, feriràs», del qual només podem dir que, a la *Doctrina moral* d'en Pacs (primera meitat del segle xv), apareix una codificació formada amb els mateixos mots clau i diferent contingut: «qui té la mà en la massa, no prenga l'estaca», i del proverbi: «poc parlar és saviesa», que també consta

a la *Doctrina moral*¹⁷ i que fou utilitzat literàriament per Joan Roís de Corella¹⁸ i per Miquel Ferrando de la Càrcel,¹⁹ proverbi que probablement inspirà la creació de l'aforisme de Carles i Amat: «los savis tenen a mengua, / fer servir massa la llengua»; tanmateix, els autors del DCCL, amb bon criteri paremiològic, hi inclouen el proverbi genuí i no l'aforisme de creació.

Contrastades les obres paremiogràfiques de Carles i Amat, Burguera i Ros amb el repertori de proverbis continguts en el DCCL, es dedueix que totes tres foren font d'aquest i que la principal va ser el llibre de Ros; tanmateix, com que Ros begué de Carles i Amat i de Burguera, la influència d'aquests darrers en el DCCL va ser, ara directa, ara a través de Ros, tal com ho indica el diagrama següent, on s'inclouen les quantitats de proverbis que, tret d'error, han estat traspassats d'unes a altres:

Així, hi ha aforismes de Carles i Amat, no recollits per Ros, que figuren al DCCL, com ara: «diga la muller del cego, per [a] qui s'afaita, Diego», «l'almoïna, quan la faràs, no mires a qui la fas», «quan és ja vingut lo dany, és en va parlar d'antany»..., fins a un total de 14. Dels 265 aforismes de Carles i Amat anotats per Ros, n'hi ha 30 que també són presents al DCCL, de manera que, a banda dels casos en què la codificació s'hi manté invariable, com ara: «en la boca del discret, lo que és públic és secret», en d'altres, l'aforisme ha estat pres directament de Carles i Amat, com ara: «en boca tancada, no hi entra mosca, ni alada» (article «boca» del DCCL), ja que en Carles i Amat era: «en una boca tancada, / no hi entra mosca, ni alada» i en Ros: «en una boca tancada, / la mosca no serà entrada», o ha prevalgut la variant de Ros sobre la de Carles i Amat, com ara: «mira que val més un té, / sempre, que dos te daré» (Carles i Amat), «més val un pren, / que dos te daré» (Ros) i «més val un té, que dos te daré» (DCCL); «si so savi mai diré / d'aquesta aigua no beuré» (Carles i Amat), «ningú no pot dir d'esta aigua no beuré, per tèrbola que estiga» (Ros), «no digues d'aquesta aigua no beuré, per tèrbola que sia» (DCCL). Així mateix, també s'hi dóna el fet que, tot i haver mantingut Ros, substancialment, la mateixa codificació que Carles i Amat, els autors del DCCL la modernitzen, com ara en l'aforisme: «si no calles lo que fas, / si et dic res, també ho

(17) Pròsper de Bofarull, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, v. XIII, Barcelona, 1857, pàg. 252: «tots los savis hòmens del món se acorden que el poc parlar és saviesa».

(18) Joan Roís de Corella, *Obra profana*, a cura de Jordi Carbonell, València: Albatros, 1973, pàg. 58: «Si call, per no dir faré paguesa; / si parle, di-reu ma llengua quant talla; / digau què us vullau!, puix no puc fer falla, / que ja poc parlar no em par saviesa».

(19) Miquel Ferrando de la Càrcel, *Vigilant despertador*, a cura de Joan Mas i Vives, Barcelona: Barcino, 1988, pàg. 201: «Al noble mostra grande-sa / en la virtut mantenir, / no té llengua de maldir, / coneix bé com és saviesa / parlar poch i molt oir».

diràs» (Carles i Amat), «si no calles lo que fas, / si algo et dic, també ho diràs» (Ros), «qui no sap callar lo seu, mal callarà lo dels altres» (DCCL).

Quant a Burguera, com a font paremiogràfica del DCCL, també podem dir quelcom de semblant al que dèiem de Carles i Amat. Hi ha 25 adagis de Burguera, no recollits per Ros, que figuren al DCCL, com ara, per una banda: «de l'abundància del cor, parla la boca», «la mar, com més té, més brama», «fugir del foc i caure a les brases», «lo mentider ha de tenir molta memòria»..., els quals van seguits de les mateixes correspondències llatines, en ambdues obres, cosa que reforça la dependència d'una envers l'altra; per altra banda, n'hi ha d'altres que, tot i tenir la frase llatina diferent (en general, Burguera posava l'adagi llatí corresponent, mentre que el DCCL incloïa l'explicació del proverbi castellà, que no del català, en frase lliure llatina), presenten coincidències paleses:

Phrases peritiles et adagia venusta

A poc a poc se va lluny
A gota a gota fa gorg
Aprés de mort lo combregaren
Bestiar comptat, llop lo se menja
Del pa de mon compare,
bon cantell a mon fiol
Calent, calent, se pela
Després de mort, ni vinya ni hort
Després d'un temps ve l'altre
El bon vi no ha menester ram
Gota a gota s'ompl la bota
Los tests semblen a les olles
Més prop és la camisa que el gipó
Qui et fa festes i no te'n sol fer,
et vol trair o t'ha menester
Tirar la pedra i amagar la mà
Vedelleta mansa, totes vaques mama

DCCL

A poc a poc anirem lluny
Gota a gota fa gorg
Després de mort lo combregaren
Ovelles comptades, lo llop se les menja
Del pa de mon compare,
bon tros a mon fillol
Mentre és calent, se pela
Després de mort, ni vinya ni hort
Després d'un temps, ne ve un altre
El bon vi no necessita de ram
De gota en gota s'omple la bota
Los tests semblen a les olles
Primer és la camisa que lo gipó
Qui fa lo que no sol fer,
te vol enganyar o t'ha menester
Tirar la pedra i amagar la mà
Vedella manyaga, de tots mama

(20) La primera documentació que coneixem d'aquest proverbi es troba en la traducció catalana del *Decameró*, de l'any 1429, on, a la novel·la quarta de la segona jornada, llegim: «pensant en si mateix, deslliberà que, abans que en ço del seu tornés, fos ric o penjat», de manera que el proverbi és una aportació del traductor, ja que no figurava al text original de Boccaccio: «pensò o morire, o rubando ristorare i danni suoi, acciò che là onde ricco partito s'era, povero non tornasse».

A l'entrada «ric» del DCCL, on esperàvem veure el proverbi «o ric o penjat», present al recull de Burguera, s'hi anota «qui vol ser ric massa aviat, abans de l'any es penjat», en correspondència amb el castellà «quien en su año quiere ser rico, al medio le ahorcan», la qual encunyació ja figurava al DRAE (1780). Així, doncs, tot fa pensar que els autors del DCCL feren una adaptació catalana, amb aspecte d'aforisme de Carles i Amat, de la codificació castellana del DRAE, la qual és, a la vegada, una creació feta a partir d'un estrany «o rico o penjado», que apareix en la traducció de *Refranys en prosa catalana glossats* i en reculls castellans posteriors, la qual és una traducció del proverbi medieval català «o ric o penjat»,²⁰ que s'ha mantingut vigent fins al segle XVIII, recollit per Miquel Burguera i per Joan Antoni Maians.

Dels 45 adagis de Burguera que coincidien amb altres tants de Ros, n'hi ha 26 incorporats al DCCL, entre els quals trobem: A) adagis que mantenen la codificació

gairebé invariable, en les tres obres: «qui va amb un coix, al cap de l'any és coix» (Burguera), «qui va en un coixo, al cap de l'any és coixo» (Ros) i «qui va amb un coix, al cap de l'any és tan coix com ell» (DCCL); «d'aigua passada no mol molí» (Burguera), «aigua passada no mol molí» (Ros), «aigua passada no mol molí» (DCCL); «qui té ofici, té benefici» (Burguera, Ros, DCCL); etc. B) adagis en què la codificació del DCCL és pràcticament la mateixa que la de Burguera: «val més ser cap d'arengada, que coua de pagell» (Burguera), «més val ser cap de sardina, que coa de pagell» (Ros) i «més val ser cap d'arengada que cua de pagell» (DCCL); «qui no s'arrisca, no pisca / *audaces fortuna juvat, timidosque repellit*» (Burguera), «qui no arrisca, no pisca» (Ros) i «qui no s'arrisca, no pisca / *audaces fortuna juvat, timidosque repellit*» (DCCL); «les parets tenen orelles i vista les mates» (Burguera), «les parets tenen orelles» (Ros) i «les mates tenen ulls i les parets tenen orelles» (DCCL); etc. C) adagis on ha prevalgut la variant de Ros: «fer l'orella sorda» (Burguera), «a paraules nècies, orelles sordes» (Ros, DCCL); «cada mercader alaba les sues gales» (Burguera), «cada oller alaba ses olles» (Ros, DCCL); etc.

N'hi ha 125 proverbis del recull de Ros que figuren al DCCL, sense procedir de Carles i Amat ni de Burguera, la qual cosa posa de manifest que el llibre de Ros és la font paremiogràfica principal del DCCL. La dependència és clara, tant pel gruix de l'operació de buidatge, com per la identitat de les codificacions reproduïdes, en algunes de les quals podem observar algunes transformacions, ara per correcció de barbarismes («conforme» passa a «segons», «sombreiro» a «barret», «caldo» desapareix...), ara per adequació dialectal («roín» passa a «dolent», «vist» a «vesteix», «llog» a «llegeix», «eixir» s'hi omet, «gitar-se a dormir» passa a «calar-se a jaure»...), ara per altres raons diverses («menys» passa a «manco», «no té ànsia de» a «no coneix», «aparellat» a «adobat», «contrari» a «enemic», «gos» a «ca», «sabater» a «hermità», l'article «lo» a «el»...). Vegem-ne uns exemples:

Tratat de adages y refranys valencians

DCCL

On anirà el bou que no llaure?

A on aniràs bou que no llaures?

Més val un roín ajust,
que una mala sentènciaVal més un dolent ajust,
que el millor plet

Cada dia col, lo caldo amarga

Cada dia cols, amarguen

Jerusalem, Jerusalem,

Jerusalem, Jerusalem,

quan més anam, menys valem

com més anam, manco valem

Qui no vol pols, no vaja a l'era

Qui no vol pols que no vaja a l'era

Replegador del segó i escampador de la farina

Arreplegador de segó i escampador de farina

Lo mal entra per lliures e ix per onces

El mal ve a arroves i se'n va a onces

No és la mel per a la boca de l'ase

No és la mel per a la boca de l'ase

Lo *barato* és carLo *barato* és car

Vist un bastó i pareixerà un varó

Vesteix un bastó i semblarà un baró

Al cavall donat, no li mires lo pèl

A cavall donat, no li mires el pèl

Qui es menja la polpa, que rosegue l'os

Qui menja la carn, que rosegue els ossos

Qui se'n duu la carn, que s'emporte l'os

Càrrega que plau no pesa Per millorar, ma casa deixar Lo fart no té ànsia del dejú La sobrada amistat és causa de menyspreu No és més negre el corb que les ales	Càrrega que plau no pesa Per milloria, ma casa deixaria Lo fart no coneix el dejú La molta conversació és causa de menyspreu No pot ser més negre el corb del que ho són les ales Pel cul, entra la lletra Prou dejuna qui mal menja Quan Déu vol, a tots aires plou No digues mal del dia, que passat no sia A tu et dic, sogra; entén-te, nora Qui té contraris, no dorma Cada u conta de la fira, <i>conforme</i> en ella li va A la vellesa, es féu lo diable sabater La pràctica trau mestres O bé monge o bé canonge Qui primer va al molí, primer mol Quan més moros, més <i>ganància</i> Diu lo mort al degollat: qui tan mal t'ha aparellat? Lo dementat, per la pena és avisat Qui plany al contrari, en ses mans mor La raó no vol força La sang no és pot tornar aigua Qui no pot sembrar, espigola Vols ser Papa? Posa-t'ho a la testa Qui romp lo vidre, que el pague
La lletra, per lo cul entra Prou dejuna qui mal menja Quan Déu vol, a tots aires plou No digues mal del dia, que passat no sia A tu et dic, sogra; entén-te, nora Qui té contraris, no dorma Cada u conta de la fira, <i>conforme</i> en ella li va A la vellesa, es féu lo diable sabater La pràctica trau mestres O bé monge o bé canonge Qui primer va al molí, primer mol Quan més moros, més <i>ganància</i> Diu lo mort al degollat: qui tan mal t'ha aparellat? Lo dementat, per la pena és avisat Qui plany al contrari, en ses mans mor La raó no vol força La sang no és pot tornar aigua Qui no pot sembrar, espigola Vols ser Papa? Posa-t'ho a la testa Qui romp lo vidre, que el pague	Cada u sap a casa seva a on s'hi plou La cabra de mon veí té més llet que la mia Les burles, moltes vegades, se tornen veres Tocar a temps quan la pedra és caiguda Després de caiguda la pedregada, toquen a temps De la tua pell se faran les tiretes

Així, doncs, caldrà considerar el *Tratat d'adages y refranys valencians* de Carles Ros com el pilar principal on recolza la paremiografia catalana contemporània. Amb totes les seves mancances, és l'únic llibre amb proverbis vulgars catalans que es va imprimir durant el període que va des de les edicions perdudes de *Refranys rimats*²¹ i *Refranys glossats*, de la primeria del XVI, fins al DCCL, durant uns segles en què, en altres llengües modernes, se n'havien publicat a bastament. Per això, era natural que els il·lustrats barcelonins autors del DCCL el prengueren com a font paremiogràfica primordial per a llur obra, malgrat les desqualificacions envers Ros fetes pels germans Maians.

Del diccionari de Pere Torra, també en feren ús al DCCL, prenent proverbis dels que Torra introdueix de tant en tant, com és el cas de:

(21) D'aquesta obra, estudiada per nosaltres a partir del fragment conservat al *Cançonner* de l'Ateneu Barcelonès (Maria Conca i Josep Guia, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona: PAM, 1996, pàgs. 69-76), se sap que va existir una edició anterior a 1513.

Diccionari de Pere Torra	DCCL
Cada qual deu saber a casa sua on plou La cabra de mon veí té més llet que la mia Les burles, moltes vegades, se tornen veres Tocar a temps quan la pedra és caiguda	Cada u sap a casa seva a on s'hi plou La cabra de mon veí té més llet que la mia Les burles, moltes vegades, se tornen veres Després de caiguda la pedregada, toquen a temps De la tua pell se faran les tiretes
De la tua pell se faran les tiretes	

Qui no treballa quan és pollí,
ha de treballar quan és rossí

Qui no treballa quan és pollí,
ha de teballar quan és rossí

i en algunes ocasions van seguits de la mateixa correspondència llatina:

Diccionari de Pere Torra

A ca gros no cal dir quitxo
Annosa vulpes, non capitur laqueo.
Verba dare seni est difficile
No té pa i vol criar ca
Te ipsum non alens, canes alis
A l'altra porta, que aquesta no s'obre
Aliam excute quercum

DCCL

A ca gros no cal dir quitxo
Annosa vulpes, non capitur laqueo.
Verba dare seni est difficile
No té pa i vol criar ca
Te ipsum non alens, canes alis
A l'altra porta, que aquesta no s'obre
Aliam excute quercum

En el cas de proverbis que apareixen anotats tant al diccionari de Pere Torra com al recull de Carles Ros, si les correspondències llatines de Torra i de DCCL són diferents, no es pot determinar quina de les dues (Torra o Ros) devia ser la font principal del DCCL, sense perjudici de la informació oral, la qual podria ser-ne la font primordial, contrastada amb l'escrita de les obres que consultaven els autors del DCCL. Per exemple, respecte al proverbi consignat per Torra: «aucell vell no entra en gàbia», que en Ros apareix com: «pardal vell no entra en gàbia» i al DCCL figura amb la codificació del primer, però amb una correspondència llatina diferent, no es pot saber d'on devien prendre'l els autors del DCCL. Hi ha unitats fraseològiques en què les variants diatòpiques documentades posen de manifest que la font d'aquestes primeres anotacions en reculls devia ser la informació oral, com sembla ser el cas de «los peixos grossos se mengen los xics» (diccionari de Torra i DCCL), «lo peix gros se menja al flaquet» (recull de Ros) i «lo peix gros se menja lo menut» (recull de Pere Antoni Figuera),²² i un exemple paradigmàtic d'això és el reportat per Joan Veny: «en mallorquí se sol dir *pujar més sa corda que es bou*, en valencià *pujar més l'espart que l'escurada* i, al Principat, *pujar més el farciment que el gall*»,²³ amb la dada complementària de la documentació pertinent: la primera codificació és troba al recull de Figuera, la segona al de Ros i la tercera al DCCL, per la qual cosa hom pot pensar que, sense descartar altres possibilitats, la lectura de la variant valenciana del proverbi podria haver-los fet de recordatori, als autors del DCCL, per a anotar-hi la variant que ells coneixien.

No és ociós que centrem en el *Diccionari català-castellà-llatí*, de 1803-1805, l'origen de la paremiografia catalana contemporània. A la seua vàlua intrínseca, ja esmentada més amunt, cal afegir-hi la influència determinant que va exercir sobre els diccionaris i reculls paremiogràfics posteriors. D'antuvi, el repertori de proverbis que conté va ser objecte de dos buidatges, l'un fet a Mallorca²⁴ i l'altre a Barcelona: ningú no s'havia adonat que el *Diccionario de refranes catalanes y castellanos*,²⁵ editat l'any 1831, és l'extret del repertori paremiogràfic contingut al llarg del DCCL, amb 39 repeticions i 53 omissions. A més, la major part dels proverbis que Josep Pau Ballot

(22) Pere Antoni Figuera, «Col·lecció d'adagis», *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma: Imp. d'E. Trias, 1840, pàgs. 598-614. Reproduït en edició facsímil per la llibreria París-València, València, 1991.

(23) Joan Veny, *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1985, pàg. 141.

(24) Antoni-Lluc Ferrer, «Refransys i locucions del Diari de Buja», *Randa*, 9, 1979, pàgs. 83-96, informa que, dins de l'obra manuscrita del pare Vilafranca, *Miscelàneas històriques de Mallorca*, vol. IX, pàgs. 629-982, s'hi troba la col·lecció completa, amb les correspondències castellana i llatina, dels proverbis del DCCL, adaptats «a la frase mallorquina».

(25) *Diccionario de refranes catalanes y castellanos*, recopilados y publicados por D. J. A. X. y F., Barcelona: Saurí, 1831, reproduït per José Maria Sbarbi, *Refranero general español*, v. 9, Madrid: Imp. A. Gómez, 1878, pàgs. 185-231. Segons les referències bibliogràfiques de l'obra de Sebastià Farnés, *Paremiologia catalana comparada*, a cura de Jaume Vidal, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall, Barcelona: Columna, 1992-99, la lletra X de les inicials del compilador correspon a Ximénez, autor, així mateix, de l'obra *Nueva floresta española*, Barcelona: Saurí, 1829.

introdueix a la seva *Gramàtica y apologia de la llengua catalana* (1814), com a font d'autoritat lingüística, els pren del DCCL i, de vegades, els utilitza per a il·lustrar criteris ortogràfics discrepants dels seguits pels autors del DCCL. Així mateix, el DCCL ha estat el punt de partença paremiogràfica del *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià* (1839), fet per «una societat de catalans»; del *Diccionari de la llengua catalana* (1839-40), de Pere Labèrnia; i de les compilacions posteriors.

MARIA CONCA/JOSEP GUIA
Universitat de València

